

Modalități de ameliorare psihologică a tulburărilor de comportament la adolescenți

Ways of psychological improvement of behavioural disorders in adolescents

Stamate Dorina, psihoterapeut, doctorandă, România

Summary

This article seeks to emphasize the ways we use for improvement of behavioral disorders in adolescents. It presents general feature of psychotherapeutic intervention program, principles and methods used and results achieved following the implementation of new software.

Key words: behavioral disorder, oppositional defiant, predisposition to violence, interpersonal problems, disturbance of conception itself.

Rezumat: Acest articol urmărește să pună în evidență modalitățile folosite de noi pentru ameliorarea unor tulburări de comportament la adolescent. Este prezentată caracteristica generală a programului de intervenție psihoterapeutică, principiile și metodele folosite, precum și rezultatele obținute ca urmare a implementării programului realizat de noi.

Cuvinte cheie: tulburare de comportament, opoziționism provocator, predispoziție spre violență, probleme interpersonale, tulburare a concepției de sine.

Ca urmare a studiilor realizate de noi asupra tulburărilor de comportament la adolescent am ajuns la concluzia ca în rândul adolescenților există și adolescenți cu tulburări de opoziționism provocator, predispoziție spre furie, probleme școlare, probleme interpersonale și niveluri diminuate ale imaginii de sine în ansamblul său, modalități preponderent exterioare de atribuire a responsabilității, precum și un mix cvasi-disfuncțional al modelelor parentale.

De aceea, pornind de la importanța dezvoltării echilibrate a adolescenților din punct de vedere psihosocial, *scopul* propus pentru aceasta cercetare a fost realizarea unui program de intervenție psihologică cu caracter formativ ce a urmărit o ameliorare a tulburărilor de comportament la adolescent, precum și a gradului de externalizare în atribuire a responsabilității, pozitivizarea stimei de sine, îmbunătățirea strategiilor lor de coping în fața stresului școlar și social. De asemenea, în ceea ce îi privește pe părinți, considerăm că există un potențial semnificativ de ameliorare a competențelor parentale ale acestora.

Acest deziderat s-a realizat prin intermediul unui program complex, de metode și tehnici structurate în exerciții și jocuri centrate pe îmbunătățirea relațiilor interpersonale, controlul comportamentului, crearea și dezvoltarea strategiilor de coping, pozitivarea stimei de sine, identificarea emoțiilor și cognitiilor disfuncționale și modificarea acestora, dezvoltarea comunicării asertive, controlul emoțional, îmbunătățirea abilităților de relaționare psihoeucația.

Programul formativ a fost realizat cu elevi ai Colegiului Tehnic de Aeronautică „Henri Coandă” participând 24 de adolescenți și 24 de părinți. Media de vârstă a adolescenților a fost de 16,74 ani, iar cea a părinților 44,2 ani. GE și GC au fost alcătuite din participanți de gen masculin și feminin, fiind omogene.

Lotul de studiu a cuprins grupul experimental A (GE) și grupul de control B (GC). Grupul experimental a fost format din 12 adolescenți și 12 părinți. Grupul de control a fost format din 12 adolescenți și 12 părinți. Numărul de participanți selectat în fiecare grup corespunde limitei maxime impuse de cerințele de organizare a grupului de dezvoltare personală și de psihoterapie.

Criteriul de selecție, pentru asigurarea omogenității GE și GC, a fost nivelul evaluativ al tulburărilor de comportament. Pentru părinți nivelul redus al competențelor parentale. În cadrul acestora au fost selectați random. Astfel au fost selectați adolescenți care manifestau tulburări comportamentale și părinții acestora care și-au dat acceptul la participarea în cadrul grupului de ameliorare a tulburărilor de conduită.

Loturile experimentale și de control au fost măsurate și din punctul de vedere al similarităților de vârstă și gen, dar acesta s-a făcut doar în scop constatativ, nu ca și criteriu de selecție a participanților. Existența lotului de control a permis confirmarea validării programului formativ.

Metodele de antrenare a acestor deprinderi psihologice de viață au avut la bază modelele oferite de teoria învățării și de psihologia clinică. Ele se caracterizează prin: 1) Participarea activă a celui instruit în procesul învățării; conceptualizarea și formarea unor comportamente specifice, stăpânirea și fixarea acestora ;2) Programele au la bază principiile învățării: observare, discriminare, modelare, întărire, generalizare etc. ;3) Program bine structurat, obiective clare; programul cuprinde elemente didactice și experiențiale; 4) Unele activități sunt înregistrate și derulate sub formă de feedback. Astfel, am ținut cont de faptul că fiecare adolescent se dezvoltă în mod diferit și că fiecare internalizează experiențele proprii de viață, interacțiunile cu părinții, profesorii și grupul de egali în modalități diferite. Raportarea la sistemul familial cu stiluri și competente parentale diferite duce la crearea de modalități specifice de a asimila deprinderi psihologice viabile. Am pus accent pe oferirea către adolescenți a informațiilor privind particularitățile lor individuale, dar și de vârstă, pentru ca aceștia să conștientizeze faptul că interesele lor și ale adulților e nevoie să ajungă la un compromis.

Metodele și tehnicile utilizate au fost următoarele:

Modificarea comportamentelor țintă. Am lucrat pe comportamente specifice, bine delimitate, numite *comportamente-țintă*. Adolescenții și-au descris dificultățile în termeni vagi, generali, cum ar fi: „mă simt anxios, supraîncordat”, „nu mă pot concentra, mă simt neajutorat și depășit de situații”, „sunt dezorientat, confuz, mă simt singur”. În cadrul ședințelor de lucru am realizat descompunerea acestor

generalizări în scopuri specifice, identificând comportamentele-țintă. Problemele cu fațete multiple au fost tratate secvențial și nu simultan.

Tehnici centrate pe acțiune. Acestea au implicat activ adolescenții în realizarea acțiunilor pentru a-și rezolva problemele. Aceștia au primit teme pentru acasă, în care și-au observat și notat comportamentele-țintă, au exersat comportamente adaptative și și-au organizat condițiile de viață pentru a crea și întări comportamente adaptative.

Tehnica stingerii comportamentelor nedorite pornește de la principiul că, expunând pe cineva direct la stimuli producători de anxietate, persoana descoperă că nu se întâmplă nimic rău, ceea ce poate conduce la stingerea comportamentului de teamă. Am confruntat adolescenții cu situațiile anxiogene în plan imaginar și, prin expuneri repetate la situații anxiogene în condiții de securitate afectivă, stimulii anxiogeni și-au pierdut forța și comportamentul de evitare a respectivelor situații are tendința să se stingă.

Tehnici expresiv – creative: permit intrarea în contact cu nevoile neconștientizate prin aducerea în prim plan a trăirii și exprimării emoției prezente, facilitează exprimarea diferitelor fațete ale sinelui și unificarea lor într-un tot unitar, clarificarea și confirmarea identității, realizarea unei mai bune acceptări de sine și de alții, dezvoltarea abilităților de comunicare, eliberarea tensiunilor și anxietăților existente.

Dintre acestea am utilizat povestea terapeutică, desenul și jocul de rol.

Povestea terapeutică a fost utilizată pentru a transmite o experiență de viață, o stare de fapt cu un mesaj reprezentând o lecție de viață care sparge vechiul tipar. Adolescenții au fost încurajați să creeze propriile povești, prin intermediul acestora am putut evidenția existența frustrărilor, a conflictelor sau a mecanismelor de apărare. Acest tip de exercițiu implică atenția, o bună colaborare în interiorul grupului, sentimentul de apartenență la grup.

Desenul, tehnică proiectivă de sondare a inconștientului permite persoanei exprimarea trăirilor, nevoilor, sentimentelor, înlăturarea rezistențelor, deblocarea emoțională și a resurselor latente, descoperirea propriei identități. Utilizarea desenului în actul formativ a urmărit conștientizarea nevoilor și dorințelor adolescenților, precum și pentru exprimarea sentimentelor și stimularea comunicării.

Jocul de rol. A fost utilizat în scopul înlăturării comportamentelor neeficiente, dezvoltarea capacităților de relaționare și a capacității rezolutive, adaptării la situații neașteptate. Fiind puși în situația de a-și asuma rolurile personajelor implicate participanții pot găsi soluții, exprimă în mod simbolic nevoile, frustrările, achiziționează noi comportamente, informații, atitudini, abilități. Analiza comportamentului și feedback primit au rolul de-a oglindi și de-a corecta un comportament, mod de gândire și de acțiune.

În cadrul schimbului de rol utilizat s-a urmărit, prin punerea în situația de-a experimenta mai multe roluri, schimbarea de perspectivă, înțelegerea modului în care simt, gândesc, acționează și ceilalți, astfel urmărindu-se dezvoltarea empatiei, depășirea egocentrismului, dezvoltarea altruismului. În cadrul modulelor de lucru cu părinții aceștia au fost rugați să se pună în „pielea” copiilor lor pentru a înțelege mai bine multitudinea de sentimente și trăiri specifice vârstei. Aceeași metodă aplicată adolescenților i-a pus în situația de-a experimenta sentimentele părinților, temerile și anxietățile acestora privitoare la educația copiilor, astfel urmărindu-se recadrarea situației” părinții nu sunt răi”, „nu au ceva cu mine, nu mă înțeleg”. În urma acestui travaliu apar experiențe noi, o reelaborare a sistemului individual de percepție și reprezentare mentală a fiecăruia („recadrare”). Intervenția psihoterapeutică vizează transformarea percepțiilor pe care adolescentul și părintele le au asupra faptelor și relațiilor dintre ele, cu toate semnificațiile lor.

Întărirea selectivă. Ideea de la baza acestei tehnici este aceea că modelele de comportament învățate au tendința de a slăbi și de a dispărea în timp, dacă nu sunt întărite corespunzător. Tehnica și-a demonstrat eficiența prin recompensarea comportamentelor dezirabile și ignorarea celor indzirabile. S-a prezentat această tehnică în cadrul ședințelor cu părinții și aceștia au relatat, la sfârșitul modulelor, ca a fost eficientă mai ales în managementul agresivității, crizelor de furie și a comportamentelor de opoziționism provocator ale adolescenților.

Antrenamentul asertiv a fost utilizat atât ca metodă de desensibilizare, cât și de formare și practicare a unor abilități de a face față diferitelor situații de viață. În mod special am folosit această tehnică în cazul adolescenților cu dificultăți în stabilirea de contacte interpersonale din cauza anxietății ridicate care îi împiedică să se exprime liber și să își manifeste sentimentele, a celor care au dificultăți în a cere ceea ce doresc sau în a-i refuza pe ceilalți, permițându-le să îi manipuleze sau să profite de pe urma lor. În cazul multor adolescenți există un sentiment de teamă să fie asertive, încât nu spun nimic, dar acumulează sentimente de inadecvare și de nemulțumire (resentimente). Antrenamentul asertiv a avut menirea de a-i învăța pe adolescentă să își exprime direct și adecvat gândurile și emoțiile. Antrenamentul s-a desfășurat în etape, comportamentul asertiv fiind practicat inițial prin joc de rol împreună în cadrul grupului și, ulterior, în viața reală.

Tehnici de conștientizare cu suport imaginativ și de restructurare cognitivă. Urmăresc provocarea și extinderea conștientizării ca modalitate de creștere și autonomie personală. Vizează conștientizarea modului de gândire (convingeri, reprezentări, evaluări, semnificații), cât și psihice (fiind în contact cu ceea ce simți la nivel corporal poți conștientiza problema, nevoia, suferința).

Tehnica fanteziei ghidate ne-a ajutat în reconstituirea evenimentelor experimentate de subiect, descoperirea înțelesului adevărat și integrarea unor fațete ale Eu-lui respinse. Astfel, vizualizând

imaginea tatălui care îl acceptă necondiționat un tânăr poate exersa, imaginar, un alt tip de comportament, un alt mod de gândire și simțire.

Tehnica de diminuare a vechilor patternurilor și integrare a unor patternuri adaptative – a fost utilizată în scopul diminuării efectului de ancorare în patternuri rigide, prin imaginarea opusului a ceea ce afirmă sau consideră a fi adevărat și conștientizarea aceluși eveniment/situație dintr-o nouă perspectivă, efort imaginar ce poate releva semnificații noi. Această tehnică solicită exprimarea sentimentelor pozitive și negative în legătură cu aceeași situație/persoană, exprimarea verbală a stării negative blocate deoarece era considerată inexprimabilă, dezamorsării tensiunii interne, reducerii anxietăților, fricii etc.

Tehnici de comunicare. Comunicarea eficientă presupune ascultare activă, cu intenția de-a înțelege ceea ce comunică celălalt și exprimare deschisă. Astfel, urmărirea și aprecierea atentă a cuvintelor și a sensurilor acestora, a modului de exprimare, a tonului și gesturilor, conduc nu numai la evaluarea corectă a intențiilor emițătorului, dar și la crearea unui climat de satisfacție pentru emițător, determinându-l să devină mai cooperant. Ascultarea activă presupune o serie de activități menite să asigure receptarea corectă a mesajului.

Tehnici de focalizare pe obiective și soluții. Fiecare persoană dispune de anumite cunoștințe, abilități, deprinderi necesare rezolvării problemelor cu care se confruntă. Prin intermediul ședințelor de grup i-am sprijinit pe adolescenți să-și deblocheze mecanismele rezolutive deținute deja, dar aflate în stare de inactivare. Evidențierea succeselor anterioare și înregistrarea unor schimbări mici de comportament întărește capacitatea de autocontrol, dă încredere în forțele proprii și conferă sentimentul autoeficienței.

Implementarea programului formativ s-a realizat în cadrul modulelor pentru adolescenți și părinți, folosindu-se tehnicile psihoterapiei integrative de grup. Programul a fost structurat în mai multe module, fiecare modul având specificul său. S-au realizat module pentru adolescenți, module cu caracter informativ - formativ pentru părinți și module comune părinți – adolescenți.

Programul s-a întins pe o perioadă de trei luni, respectiv 10 întâlniri de câte 4 ore cu frecvența de o dată pe săptămâna pentru adolescenți. Programul a fost completat cu 6 întâlniri de câte 2 ore cu frecvența de o dată pe săptămâna, pentru părinți. Aceste întâlniri au avut caracter informativ și formativ. Programul de lucru părinți și adolescenți a însumat un număr de 6 întâlniri de câte 4 ore cu frecvența săptămânală.

O atenție deosebită s-a acordat problemelor emoționale și nivelului de dezvoltare socială a copilului. Implicarea familiei pe durata experimentului psihoterapeutic ni s-a părut esențială pentru progresul adolescenților aceasta sprijinindu-l în procesul terapeutic și oferindu-i un mediu securizant.

Principalele etape de evaluare au urmărit: evaluarea adolescenților; analiza informațiilor obținute; stabilirea planului de intervenție. Programul de intervenție psihoterapeutică a implicat:

De aceea am înaintat următoarea ipoteză : *Presupunem că prin intermediul unui program integrat și complex, format dintr-un sistem de informații, metode și tehnici integrativ expresive, care constau în activități de conștientizare imaginativă, restructurare cognitiv-afectivă și de comunicare asertivă vom obține o ameliorare a tulburărilor de comportament la adolescent, o dezvoltare a stimei de sine și a mecanismelor de coping și o ameliorare a gradului de externalizare în atribuire a responsabilității.*

În urma implementării Programului de intervenție cu două modalități (preintervenție și postintervenție), am reaplicat proba APS-SF (pentru tulburările de personalitate), din etapa constatativă în scopul surprinderii diferențelor, progreselor înregistrate, ameliorările și optimizările personale, comportamentale înregistrate.

Astfel:

Tulburarea de conduită: Înainte de desfășurarea experimentului de remediere psihologică, grupul experimental (GE) înregistra o medie de 54.33, iar grupul de control (GC) o medie de 56,50. Testul T pentru eșantioane independente și testul neparametric Mann-Witney au arătat similaritatea statistică a celor două loturi. În urma experimentului formativ, grupul experimental, care a participat la sesiunile informativ-formative, a înregistrat o scădere a mediei scorului brut de la 54.33 la 50.83. Testul T pentru eșantioane independente ne indica că între cele două loturi există diferențe statistice semnificative ($F=4.107$, $sig.=0.001$). Testul Mann-Witney (U) relevă un prag de semnificație de $p=0.004$.

Analiza test-retest, realizată cu ajutorul testului neparametric Wilcoxon de comparare a distribuției rangurilor pentru eșantioane perechi, indică faptul că în cazul GE s-au obținut diferențe semnificative între valorile inițiale și cele finale pentru scala tulburare de conduită, p (unidirecțional) $=0,006$. Constatăm în urma experimentului formativ că în GE 11 subiecți au înregistrat o ameliorare din

nivelul mediu în cel fără simptome, iar 1 subiect a ieșit din zona de evaluare clinică moderată, trecând în nivelul subclinic. Considerăm reducerea scorului pentru scala tulburării de conduită semnificativă nu doar statistic, dar mai ales în semnificația ei psihologică. Scăderea de la 54.33 la 50.83 reprezintă aproape o modificare de prag.

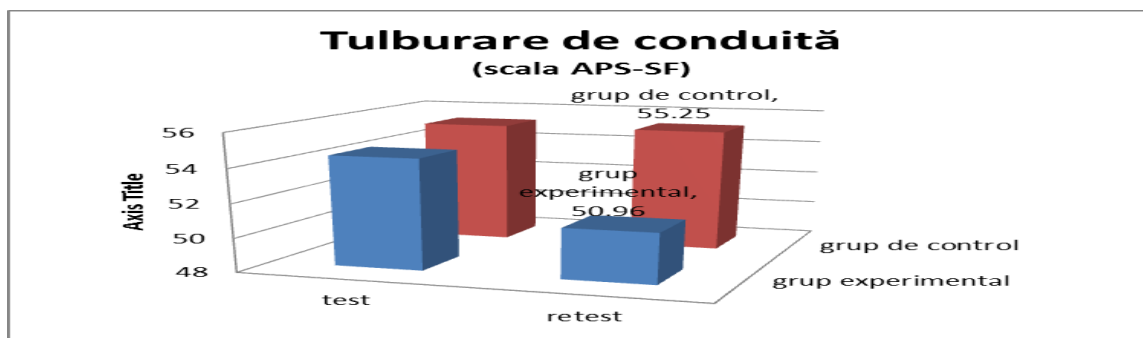

Fig. 1. Valorile medii ale tulburării de conduită GE/GC etapele test și retest

Opoziționismul provocator : Înainte începerii experimentului formativ adolescenții din GE au obținut o medie de 51,33 la opoziționismul provocat, iar cei din GC o medie de 51,17. Testul T pentru eșantioane independente a relevat similaritatea statistică a loturilor ($F=607$, $p=0.444$). După desfășurarea experimentului de ameliorare psihologică, grupul experimental a înregistrat o scădere a scorului mediu de la 51.33 la 48,75. Diferența este semnificativă statistic, atât pentru testul T pentru eșantioane independente ($\text{sig (2-tailed) = 0.0001}$), cât și pentru Testul Mann-Witney (U) ce arată un prag de semnificație de $p=0.0001$. Astfel, adolescenții care au participat la sesiunile programului formativ au înregistrat o scădere sub pragul de 50 de puncte pentru scorul brut, ceea ce s-ar traduce în ameliorarea semnificativă a dificultăților în respectarea regulilor acasă sau la școală.

Analiza test-retest, realizată cu ajutorul testului neparametric Wilcoxon de comparare a distribuției rangurilor pentru eșantioane perechi, indică faptul că în cazul GE s-au obținut diferențe semnificative între valorile inițiale și cele finale pentru scala tulburare de conduită, p (unidirecțional) $=0,003$. Valoarea negativă a coeficientului z (-2.961^b) indicând scăderea nivelului variabilei de la momentul inițial la cel final. Conform analizei descriptive, pentru cele două faze identificăm scăderi a nivelului mediu pentru dimensiunea opoziționism provocator cât și reduceri ale împrăștierii ceea ce poate indica o eficiență sporită a programului formativ pentru toți subiecții.

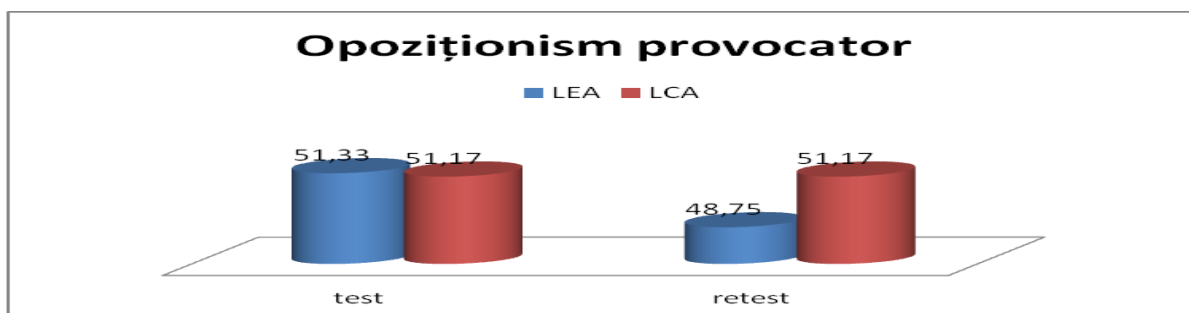

Fig. 2. Valorile medii ale opoziționismului provocator GE/GC etapele test și retest

Probleme școlare: La nivelul grupului experimental, înainte de a începe programul informativ-formativ pentru adolescenți, media scorurilor pentru scala PȘ era de 55, iar la nivelul GC era de 56,83. Testul T pentru eșantioane independente relevă că nu există diferențe semnificative între cele două loturi ($F=7.423$, $p=0.012$). După desfășurarea experimentului de ameliorare psihologică, Testul T relevă diferența statistică între cele două loturi ($F=5.371$; $p=0,030$), cât și pentru Testul Mann-Witney (U) ce arată un prag de semnificație de $p=0.010$, chiar dacă la nivelul mediilor acesta nu pare importantă: de la 55 la 53.

Analiza test-retest, realizată cu ajutorul testului neparametric Wilcoxon de comparare a distribuției rangurilor pentru eșantioane perechi, indică faptul că în cazul GE s-au obținut diferențe semnificative între valorile inițiale și cele finale pentru scala tulburare de conduită, p (unidirecțional) $=0,004$. Valoarea negativă a coeficientului z (-2.842^b) indicând scăderea nivelului variabilei de la momentul inițial la cel final. Conform analizei descriptive, pentru cele două faze identificăm scăderi a nivelului mediu pentru dimensiunea probleme școlare cât și reduceri ale împrăstierii ceea ce poate indica o eficiență sporită a programului formativ pentru toți subiecții.

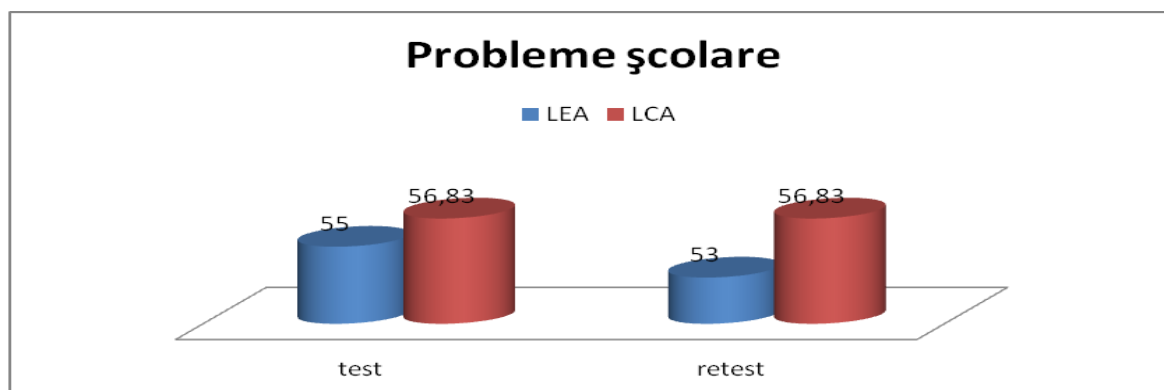

Fig. 3. Reprezentarea grafică a valorilor problemelor școlare la finalul programului

Predispoziția spre violență: Înainte de experiment, situația scorurilor pentru scala tendințe violente era următoarea: GE înregistra un scor de 54,58 p scor brut, iar GC 57,58. Testul T a arătat că loturile erau similare din punct de vedere al semnificației statistice ($F=6.143$, $p=0.21$).

După desfășurarea programului de ameliorare psihologică, scorul GE s-a ameliorat de la 54,58 la 51,53. Testul T pentru eșantioane independente ($F=10.969$, $p=0.03$) și testul Testul Mann-Witney (U) ce arată un prag de semnificație de $p=0.08$. ne arată că există o diferență semnificativă statistic între cele două grupuri. Putem spune că reducerea scorului pentru LEA se datorează conștientizării consecințelor comportamentelor cauzate de lipsa controlului de impuls violent.

Analiza test-retest, realizată cu ajutorul testului neparametric Wilcoxon de comparare a distribuției rangurilor pentru eșantioane perechi, indică faptul că în cazul GE s-au obținut diferențe semnificative între valorile inițiale și cele finale pentru scala tulburare de conduită, p (unidirecțional) $=0,005$. Valoarea negativă a coeficientului z (-2.820^b) indicând scăderea nivelului variabilei de la

momentul inițial la cel final . Conform analizei descriptive, pentru cele două faze identificăm scăderi a nivelului mediu pentru dimensiunea tendințe spre violență cât și reduceri ale împrăștierei ceea ce poate indica o eficiență sporită a programului formativ pentru toți subiecții.

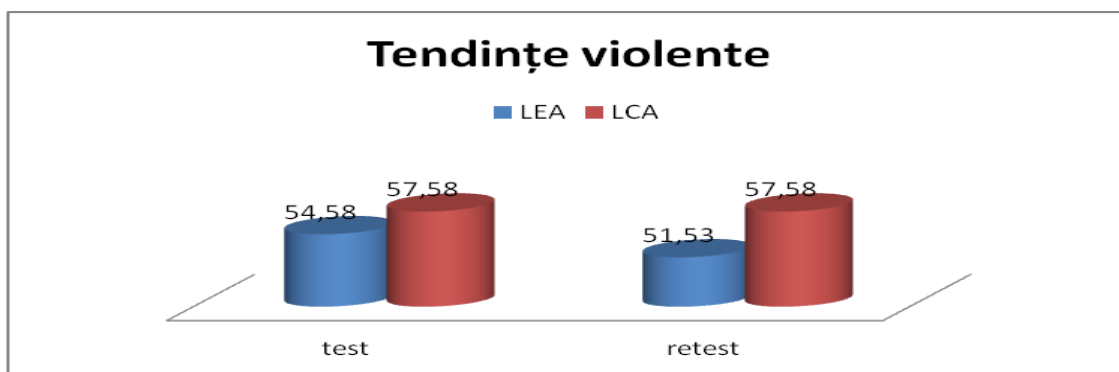

Fig. 4. Valorile scorurilor medii la scala tendințe violente în etapa test-retest

Concepția despre sine : Anterior Programului de ameliorare psihologică, GE a înregistra un scor de 55.08, iar GC un scor de 61.00. Loturile erau similar din punctual de vedere al semnificației statistice ($F=7.294$, $p=0.31$). După desfășurarea Programului, GE a înregistrat un scor de 52.08, GC rămânând la aceleași valori. Testul T indică diferențe semnificative statistic între cele două loturi ($F=2.492$, $p=0.003$), și testul Testul Mann-Witney (U) ce arată un prag de semnificație de $p=0.045$. ne arată că există o diferență semnificativă statistic între cele două grupuri.

Analiza test-retest, realizată cu ajutorul testului neparametric Wilcoxon de comparare a distribuției rangurilor pentru eşantioane perechi, indică faptul că în cazul GE s-au obținut diferențe semnificative între valorile inițiale și cele finale pentru scala tulburare de conduită, p (unidirecțional) =0,005.

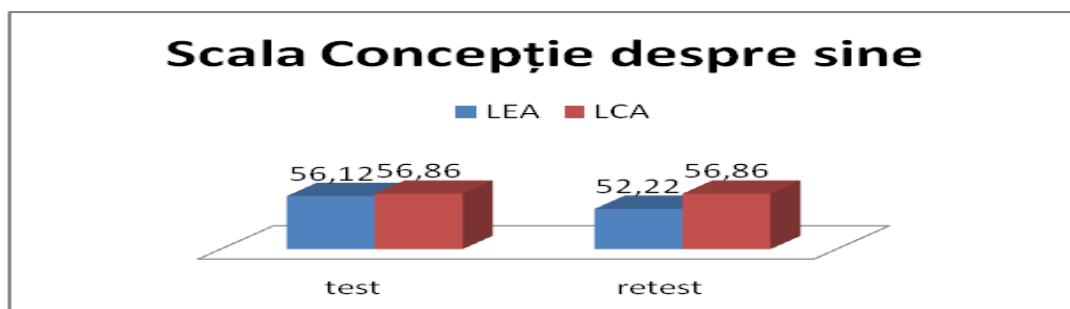
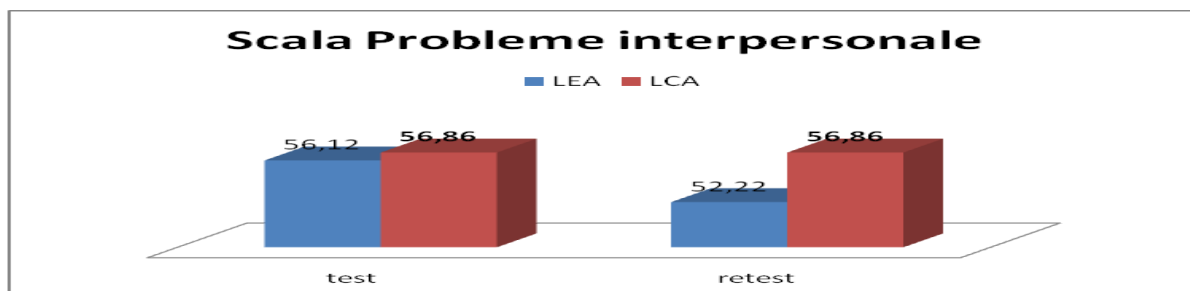

Fig. 5. Mediile scorurilor pentru scala Concepție despre sine, etapele test și re-test

Probleme interpersonale: Înaintea experimentului formative participanții din GE au înregistrat o medie de 56.12, iar cei din GC un scor al mediei de 56.86.

După Programul formator pentru GE scorul brut a scăzut la 52.22 , valorile pentru GC rămânând neschimbate. Menționăm similaritatea inițială a loturilor de studiu ($F=2.813$; $p=0.23$), precum și diferența statistică semnificativă post experiment formator ($p=0.002$), Mann-Witney (U) ce arată un prag de semnificație de $p=0.045$.

Analiza test-retest, realizată cu ajutorul testului neparametric Wilcoxon de comparare a distribuției rangurilor pentru eșantioane perechi, indică faptul că în cazul GE s-au obținut diferențe semnificative între valorile inițiale și cele finale pentru scala tulburare de conduită, p (unidirecțional) =0,010.

Figură 6. Mediile scorurilor la scala Probleme interpersonale, pentru etapele test și re-test.

Ca urmare a intervenției integrative de grup a determinat ameliorări la unele dintre scalele APS-SF, astfel ipoteza noastră fiind validată.

BIBLIOGRAFIE:

1. Anghel, E., Vasile, D. Optimizarea personală a adolescenților din centrele de plasament, Centrul Parteneriat pentru Egalitate, București, 2004
2. Anghel, E. Grupul de dezvoltare personală la adolescenți – ghid pentru psihologii școlari și consilierii psihologici “. În:Revista de Psihoterapie Experiențială, Nr. 39, 36-44, Editura SPER, 2007.
3. Donica E. Specificul manifestării și modalități de diminuare ale comportamentului agresiv la preadolescenții contemporani. Teză de doctor în psihologie. Chișinău: UPS „Ion Creangă”, 2002.
4. Mitrofan I. (coord.) Psihopatologia, psihoterapia și consilierea copilului. București: SPER, 2001
5. Neacșu V. Efectele antrenamentului interpersonal și a antrenamentului cognitiv asupra personalității elevilor de clasa a IX . București. 2000.
6. Neamțu, C. Devianța școlară - Ghid de intervenție în cazul problemelor de comportament ale elevilor. Iași: Polirom, 2003
7. Neculau, A., Grupurile de adolescenți. – Iași: Edit. didactică și pedagogică, 1976

Primit 05.02.16